

TÓTH GÁBOR**Örök értékek a változó világban**

Az értékek idealitásának és realitásának
filozófiai problémája az egyén és a posztmodern
tömegtársadalom viszonya tükrében

1. rész

TÓTH GÁBOR (1983) Szeged

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány témája a filozófiai értékelmélet diszciplínájához kötődik.¹ Konkrét tárgya az emberi lény által befogadható, illetve elsajátítható – a nyugati eszmetörténet klasszikus korszakaiban kialakult – érték tartalmaknak a posztmodern, globalizált nyugati civilizáció társadalmi szerkezetének tükrében történő elemzése. Elemzéseim fókuszában azon problémák állnak, amelyek a modern individuum és a társadalmi együttélés vonatkozásában releváns értékek viszonyában merülnek fel. Ezek mélyebb feltárása során megmutatkozik, hogy az emberi egzisztencia alappilléreinek megváltozása az ember mint eszes lény tudatosan szervezett és irányított létének alapul szolgáló értékek felismerését és tudatosítását is újjászervezi, ennek révén pedig jelentésüket, tartalmukat és értelmüket is átformálja. Elemzésem az említett problémát általános elméleti keretek közé helyezi, és a modern nyugati eszmetörténet olyan kiemelkedő alakjainak filozófiai életművén keresztül mutatja be, mint Immanuel Kant, Friedrich Nietzsche, Oswald Spengler, Georg Simmel, José Ortega y Gasset és Nicolai Hartmann.

Tanulmányom filozófiai problémafelvetése az alábbi kérdéseket állítja középpontba: Hogyan határozható meg az értékek legsajátabb létmódja? Milyen összefüggés áll fenn egy érték ideális magánvalósága, valamint az empirikus világban megnyilvánuló formája között? Az általánosként és szükségszerűként tételezett érték tartalmakat hogyan lehetséges a modern tömegtársadalomban meglévő, reális emberi tevékenységekkel és világnézeti attitűdökkel összekapcsolni? Az anyagi javak – elsősorban a kapitalista világrend egzisztenciális és etikai vezérelvét jelentő pénz – megszerzésének és felhalmozásának „imperatívusza” enged-e teret olyan filozófiai és világnézeti szempontok érvényre juttatásának, amelyek fókuszpontjában elsődlegesen nem a mennyiségi szempontok alapján egyértelműen leírható materiális értékek állnak? A fenti kérdések teljes körű megválaszolása természetesen meghaladja írásom kereteit. Felvetésüket azért tartom szükségesnek, hogy jelezzem a probléma sokoldalúságát és széles hatókörét. Az emberi létmód társadalmi meghatározottságát e szempont fényében elemezve egy cezúra válik láthatóvá, amely a pusztán mennyiségileg megragadható, az individuum történelmi helyzetének kontingenciája által meghatározott érték szempontok és az időtlen, változásnak és pusztulásnak alá nem vetett lényegiségek régiója között áll fenn. Vizsgálódásaim célja azon kérdés tisztázása, hogy lehetséges-e a technikai haladást és az azzal összefonódó tömegtermelésen alapuló nyugati civilizációban egy olyan élet- és világszemléletet kialakítani, amely az individuum számára hozzáférhető értékek hierarchiájában a szellemi és morális tartalmakat a pusztán anyagi eszközökkel elérhető javak fölé helyezi, és a fogyasztás, valamint a társadalom anyagi gyarapodásának elvével szemben egy, az egyedi létezőket önértékként és morális öncélként tételező, a klasszikus bölcséleti hagyománnyal is összhangba hozható értéktudatot képvisel.

AZ ÉRTÉKEK FILOZÓFIAI PROBLÉMÁJA A MODERN TÁRSADALOMBAN

Egy értékelméleti háttérű filozófiai megközelítés vonatkozásában az a kérdés bizonyul a leglényegesebbnek, hogy az eltérő személyes attitűddel, habitussal és képességekkel rendelkező individuumok összességként értelmezett társadalomban hogyan funkcionálhatnak a tiszta idealitásként,

„örök”, változatlan entitásként felfogott értékek a konkrét, egyedi körülményekben és élethelyzetekben. A társadalmi mechanizmusok és az alapjukat képező értéktartalmak folyamatos változása nem teszi-e eredendően lehetetlenné abszolút és maradandó értéktartalmak tételezését? E problémafelvetéshez közvetlenül kapcsolódik az a kérdés, hogy hogyan lehetséges az értékek létének explicit filozófiai alátámasztása. Az értékek és a szubjektum viszonyának kutatása ily módon egy – a szűken vett értékproblémán túlmutató – ontológiai horizontot is megnyit: a filozófiai gondolkodás klasszikus alappilléireit jelentő értékeknek (szabadság, igazságosság, mértékletesség, méltányosság, tisztesség, szépség) a posztmodern világban bekövetkező felaprózódása, átértelmeződése vagy éppen eltűnése hat az egyének életfelfogására, illetve befolyásolja életük minőségét is: mind-egyik tényezőt egyaránt átformálja. Ebből pedig közvetlenül következik, hogy az individuumok lehetséges összességként értett társadalom egészének felépítése és működése is merőben új fogalmak és gondolkodói attitűd révén érthető meg. Az említett átértékelődési folyamat az ember lényegére irányuló filozófiai reflexiókat is kihívás elé állítja: az újszerű feltételek között az emberi létmód új alapokból kiinduló értelmezésére van szükség. E problémával közvetlenül kapcsolódik össze annak kérdése, hogy tételezhető-e *a priori* megállapított normák olyan rendszere, amelyet a társadalmi közösség minden tagja egyöntetűen elismer és általános érvényűnek tekint. Az értekezésben kiemelt hangsúly helyeződik a modern fogyasztói tömegtársadalom szerkezetének és alapelveinek elemzésére, amelyek elősegíthetik az értékek filozófiai tartalmának, illetve jelentésének a globalizált világ keretei között végbemenő átalakulásának megértését.

A pénz (poszt)modern társadalomban játszott szerepének vizsgálata felhívja a figyelmet az érték és az érdek fogalmának sajátos összefüggésére is, melynek analízise megkerülhetetlen korunk általános összefüggéseinek elemzésekor, mivel a társadalmi interakciók természetét új megvilágításba helyezi. Tanulmányomban a fenti kérdések részletes megvilágítására teszek kísérletet. Ennek kapcsán részletes elemzésekre kerül sor *A pénz filozófiája* című mű téziseire vonatkozóan, amely az európai gondolkodás történetében elsők között teszi közvetlen reflexió tárgyává a kapitalista társadalom belső mozgatórugóit és lényegi mechanizmusait. Az értekezésben fontos szerep illeti meg a modernitás léthelyzetének filozófiai értelmezéseit, amelyekben az individuum és a világ viszonyát a modern technikai apparátus és a hozzá kapcsolódó specifikus létformák szemszögéből vizsgálom: e kontextus központi eleme az Ortega, Spengler és Simmel életművében egyaránt elsődleges problémaként megjelenő válságtapasztalat, amelynek egyik fő oka a valóságot modellező teoretikus gondolkodás és a dolgok tényleges állása közötti ellentét: a lét sokfélesége ellenáll a gondolkodás szintetizáló és egyneműsítő tevékenységének: „A mi világunk azért van válságban, mert a szavak rendje már nem felel meg a dolgok rendjének. [...] Azért van válságban, mert az érzelmek sztereotip kifejezésekre és etikai formulákba fagyasztott definíciói nem illenek a tényleges érzelmekre [...] s mert a társadalmi együttélés szabályai olyan rendpanelekre épülnek, amelyek fittyet hánynak az emberi kapcsolatok tényleges egyensúlyzavaraira.”²

A globalizált világ információs társadalmá által életre hívott sajátos tevékenységek és élethelyzetek az egyének közötti kommunikáció minőségileg új formáit hívják életre, amelyekben az információs technológia működési elveinek és az innováció egyre gyorsuló ütemben megújuló eszközeinek egyeduralkodó szerep jut. E folyamatok lényegileg változtatják meg az emberek közötti interakció természetét, ezáltal az interszubjektivitás új dimenzióit tárják fel: „Ez az elektronikus médiumok használatával megszülető globális közösség-tudat az újonnan létrejövő információgazdaság hatásai által [...] gyorsítja fel napjainkban a globalizáció technológiai és immár gazdaságilag is megalapozott folyamatát.”³ Elemzésem gondolatmenete itt közvetlenül kapcsolódik Spengler, Ortega és Heidegger technikakritikai elméleteihez. E gondolkodók fő filozófiai tézisként fogalmazzák meg, hogy a technikai apparátusnak a mindennapi életbe történő mind nagyobb mértékű behatolása az individuumnak a környező világ tárgyaival kialakított viszonyában és interperszonális kapcsolataiban is döntő változásokat eredményez: a hétköznapi valóság tárgyaihoz való hozzáférés módja egyre könnyebbé és egyszerűbbé válik, miközben az egyén egyre kevésbé érti azon dolgok lényegi természetét, illetve működésmódját, melyekkel kapcsolatba kerül. E tendencia a személyes és a közösségi szférában egyaránt az elidegenedés és az elszemélytelenedés térhódításával jár együtt.

A posztmodern kor adottságainak az emberi létmód klasszikus elvek szerinti filozófiai értelmezésével való összevetésekor egy markáns oppozíció rajzolódik ki. Alapvető tény, hogy a jelen folyo-

nosan változó, új és sok esetben előre meghatározhatatlan formákban kibontakozó társadalmi viszonyai az emberi létmód gondolati megragadásának radikálisan új formáit hívták életre. Minden jel arra mutat, hogy a posztmodern valóság lényegének megértésére törekvő gondolkodónak végérvényesen le kell számolnia az abszolút érvényű magyarázatok kialakításának eszméjével, mivel az adott feltételek között bebizonyosodott, hogy működésképtelenek: „[A világ] szakadozott, kizökent, hajdani koordinátáitól megfosztott világ, miként kanonikus koordinátáitól megfosztott rendszer az a nyelv is, amelyet a művész felhasznál.”⁴ E kijelentés rámutat, hogy a társadalomfilozófia, az etika és az esztétika hagyományos fogalmi készlete nem elégséges ezen összefüggések megragadásához és értelmezéséhez. Az e problémára irányuló reflexió feltárja azt az áthidalhatatlannak tűnő „szakadékot”, amely az emberi létmód filozófiai értelmezésében az antikvitástól egészen Hegelig terjedő, az ember és a világ lényegének vizsgálatakor a valóság lezárt, harmonikus egészként történő értelmezésére támaszkodó, évszázadokon át paradigmaként érvényesülő gondolkodásmód és a posztmodern jellemző szemlélet között áll fenn. Ez utóbbit elsődlegesen a töredezettség, a befejezetlenség, a bizonytalanság és a statisztikai valószínűség jellemzi, amely útját állja az abszolút érvényű magyarázatoknak. E jelenség legerőteljesebben a gazdasági átalakulásban és az azzal összefonódó társadalmi folyamatokban nyilvánul meg.⁵ Tanulmányom egyik célkitűzése annak bemutatása, hogy a tárgyalt szerzők egyéni gondolkodói attitűdjeiktől függetlenül egyaránt beleütköznek a fenti problémába, és a végső válaszról egyöntetűen le kell mondaniuk.

Az egyik legjelentősebb kortárs esszéista, Umberto Eco elsősorban az esztétikai tapasztalatot vizsgálva mutat rá az egyetemes formák és narratívák eltűnésére. Hangsúlyozza, hogy a posztmodern realitás terrénumában a befogadó és a mű viszonya, valamint a szubjektum és a világ közötti összefüggés analóg módon szerveződik: mindkét problémakör legfontosabb eleme a megismerés és értékelés tárgyát képező valóság diszkontinuitása és töredezettsége. Amellett érvelek, hogy e kritérium az értékprobléma teljes horizontjára kiterjeszhető, és egybevág a hagyomány által rögzített erkölcsi elvek, társadalmi normák megváltozott természetével, amely mind az emberi lét, mind a világ általános szerkezetének metafizikai értelmét új alapokra helyezi. A filozófiának ennél fogva le kell mondania arról, hogy a szubsztancia fogalmát egységesen érvényes princípiumként alkalmazza: „A diszkontinuitás lett mind a tudományokban, mind a mindennapi életben korunk alapfogalma: a modern nyugati kultúra végérvényesen hatályon kívül helyezte a kontinuitás, az univerzális törvény, a kauzális viszony, a jelenségek előreláthatóságának klasszikus koncepcióját. Nem kívánja tehát a világ teljes rendszerét általános képletek alapján egyszerű és határozott fogalmakkal definiálni.”⁶

Vizsgálódásaim elsődleges célja a következő kérdések és a velük kapcsolatos filozófiai problémák elemző megvilágítása: Milyen összefüggés lelhető fel az értékek, az érték mivolt metafizikai értelemben vett idealitása és a pénznek a modern kapitalista társadalomban játszott szerepe között? E funkció szerepe és rendeltetése az értékeket egyéni cselekedeteik során különböző módokon felismerő, elsajátító és alkalmazó individuumok közötti formális viszonyokra, az értéktartalmak minőségi különbségeinek mennyiségi kiegyenlítődéssé, nivellálására irányul. Ezek megértéséhez elengedhetetlen a nyugati világban a 19. század közepétől egyre jelentősebb szerephez jutó modern tömegtársadalom alapjellemezőinek vizsgálata, amely az emberi létmód valamennyi aspektusának radikális megváltozását idézte elő. Ehhez alapvető jelentőséggel bír Gustave Le Bon tömegelmélete, amelyet *A tömeg lélektana* című munkájában fejt ki. A modernitás fokozatos kibontakozása új társadalmi, gazdasági és kulturális feltételek megteremtődésével járt együtt, amelyek az emberi létmód alapszerkezetét is megváltoztatták. Ahogy Le Bon írja: „Korunk egyike azoknak a kritikus időknek, amikor az emberi gondolkodás a kialakulás útján van. Ezt [...] két alaptényező alkotja. Az első azoknak a régi vallásos, politikai és társadalmi nézeteknek lerombolása, melyekből művelődésünk elemei származnak. A második radikálisan új gondolat- és életfeltételek megteremtése a modern tudományos és ipari felfedezések alapján.”⁷

A nyugati ipari forradalom előidézte átalakulások nyomán kialakuló modern nagyvárosok fejlődése olyan feltételeket teremtett, amelyek alapjaiban változtatták meg a művészetnek a megelőző történelmi korokban rögzült státusát, illetve az egyénnek a műalkotásokhoz való konkrét viszonyát. Az emberi lét egésze olyan új feltételek közé helyeződött, amelyeket a nagyváros fizikai és szellemi közege teremtett meg. Georg Simmel a nagyvárost, illetve az urbanizált életvitelt elemző tanulmányában pontos meghatározását adja ennek az új életmódnak: „A nagyvárosi személyiség pszichológiai

VARGA PATRICIA MINERVA, Gleccser Óvárban, 2015; Hvar szigetére vágyók, 2010

VARGA PATRICIA MINERVA, A végtelen vállalása, 2016; „Vállalod-e a végtelent?” (C. G. Jung) 2015 II., 2015

VARGA PATRICIA MINERVA, Utás és Napvilág 2015 VII., „Posztumusz humusz” (Ratkó József), 2014

VARGA PATRICIA MINERVA, Két nap alatt, 2014

VARGA PATRICIA MINERVA, „Vállalod-e a végtelent?” (C. G. Jung) 2015 I., 2015

alapja a külső és belső stimulusok gyors és szakadatlan változásaiból adódó állandó idegizgalom fokozódásában keresendő.”⁸

Látható, hogy az élet minden területén észlelhető intenzitásnövekedés olyan szempontok megjelenéséhez vezetett, amelyek a megelőző időszakokban teljességgel hiányoztak az ember és a világ sokrétű kapcsolatából. Simmel a modern individuuum életstílusának egyik kulcskategóriájaként emeli ki a nagyvárosi ember gyökértelenségét, ami abban nyilvánul meg, hogy az egyén mindennapi ügyleteit kizárólag a megélhetés számszerű paramétereinek rendeli alá. Ily módon a kalkulatív életszemlélet az egzisztencia egészét áthatja, és nem hagy teret a személyiség morális, illetve esztétikai dimenziójának kibontakozásához, belső gazdagodásához: az egyéni életmód sivárabb és egysíkú lesz, ezzel együtt be is záródik önmagába. Mindez azt eredményezi, hogy az egyén életének minősége egy állandó, viszonylag alacsony szinten reked meg: elveszíti az újdonságok élményszerű átélését és bensővé tételét biztosító nyitottság képességét, szellemileg kiüresedik és eltompul. E folyamat az önmagától és a világtól történő teljes elidegenedésbe is torkollhat, ami azt mutatja, hogy az emberi lény elfeledkezett létezése eredeti forrásairól.⁹

A német gondolkodó által kidolgozott értékfelfogás alapját egy ontológiai alapú elhatárolás képezi, amelynek értelmében az emberi megismerés hatókörébe tartozó valóság szerkezete két, egymástól természete szerint elkülönülő szférára osztható: az egyik a „lét” vagy realitás birodalma, a másik az ettől merőben eltérő tulajdonságokat hordozó értékek terrénuma. A két szegmens viszonyának legfőbb jellemzője, hogy nem adható meg semmiféle olyan közös alap, amely létszerkezetükre tekintettel összekötné őket. A természeti univerzum mint a létezés mindent átfogó egysége teljességgel közömbös az ember által létrehozott társadalmi viszonyokkal szemben – beleértve az azokhoz kötődő erkölcsi, valamint esztétikai formákat. „Azt, hogy tárgyak, gondolatok és történések értékesek, pusztán természeti létezésükből és tartalmukból sohasem olvashatjuk ki; értékek szerinti rendjük teljesen eltér a természeti rendtől.”¹⁰ Simmel e tézise kétségkívül jelentősen hatott Nicolai Hartmann ontológiai megalapozottságú értékfilozófiai rendszerére. Simmel és Hartmann filozófiai gondolatrendszereikben egyöntetűen amellet foglalnak állást, hogy az értékek ontológiai értelemben egy önálló létszférát, az objektív szellem birodalmának egy aspektusát reprezentálják, amely létére és természetére nézve független a rá irányuló szubjektív megismerő, illetve értékelő aktusoktól. A lét (a tárgyak, dolgok összessége) és az értékek „világa” között eredendő ontológiai cezúra húzódik: a két létrégió szerkezete és természete független egymástól. Simmel és Hartmann filozófiai módszereinek közös alapja abban ragadható meg, hogy a lét totalitására történő ráirányulást a spekulatív gondolkodás belső mozgatórugójaként tartják számon. Ebből következik, hogy mindkét szerző filozófiai gondolkodásmódját egyöntetűen jellemzi a szisztematikus szemléletmód iránti határozott elköteleződés, amely érvek megformálásában és a gondolatmeneteiket vezérlő fogalmak használatában is tükröződik.

A vizsgált szerzők filozófiai koncepcióiban kiemelten fontos szerep jut a 20. századi filozófiatörténet egyik legfontosabb mozzanataként számon tartott fenomenológiai megközelítésnek, amely az európai bölcsélet történetében Edmund Husserl névéhez köthető. Ezen elmélet szerint az értékek mint ideális lények vagy formák valódi tartalma a „lényegszemlélet” (eidetikus módszer) útján tárható fel. A Heidegger által kialakított – és husserli gyökerekből táplálkozó – fundamentál-ontológiai megközelítés az emberi létmód valamennyi aspektusát fenomenológiai alapon értelmezi. Ennek nyomán az ember egy egészen különleges szerkezettel bíró létező, aki azonban minden más létezőtől abban különbözik, hogy érti a létet, viszonyul hozzá, ezáltal nyitottá válik.¹¹ A nyitottság követelménye és az alternatíva nélküli, zárt válaszok elutasítása mint ismeretelméleti és egzisztenciális alaphangoltság az értékekhez történő megértő viszonyulás egyik alapfeltétele. Ezen attitűd gyakorlása elvezet a megismerés és a megértés rögzített struktúráinak felbomlásához: a statikus egzisztencia dinamikussá válik, amely az individuuum részéről folytonos értelemképződéssel és új perspektívák képződésével, valamint egymásba történő áthatolásával jár együtt. Ebben a helyzetben a megismerő, értékelő és cselekvő, vagyis a világban aktív tevékenységet végző egyénre különösen nehéz szerep hárul: az *a priori* kijelölhető „életparaméterek” hatályon kívül helyeződése megköveteli, hogy egy teljességgel bizonytalan területen keressen támpontokat.¹² A szubjektum voltaképpen egy köztes állapotban, a szubsztancia nélküli átmenetiség stádiumában van, amelyben cselekedetei lehetséges következményeit minden törekvése dacára sem képes előre jelezni. Egész jövőbeli sorsa múlhat az adott pillanatban meghozott, az adott helyzetben legalkalma-

sabbnak tűnő döntésein. E ponton az etikai gondolkodás egyik fundamentumaként tételezett szabadságprobléma rendkívüli hangsúlyt kap, mivel a választási lehetőségek pluralitásának terében az individuum magányosan és elszigetelten áll: önmagának kell saját maga számára kijelölnie személyes élete „menetét” és megteremteni az ahhoz szükséges feltételeket. Magától értetődő, hogy a személyiség kiteljesedését számos akadály és kudarckétség nehezíti: a saját szabadságába „belevetett” ember értékkiteljesítő önmegvalósítása könnyen fordulhat át önelvesztésbe vagy önpusztításba. A környező világba behelyezett egyén számára további nehézséget jelent, hogy az elemi életfeltételeit biztosító társadalom működés módját antagonisztikus tendenciák, értékkülönbségek vagy éppen radikális értéksemlegesség jellemzi. Ebben a helyzetben az adekvát tájékozódáshoz autonómiára és a felelős döntéshozás magasán fejlett képességére van szükség. Ennek megszerzése hosszú és nehéz folyamat, amelynek során az értékek elsajátítására törekvő szubjektum sok nehézséggel találja magát szemben: „Az egyén nehezen érti meg, hogy természetes, sőt szükségszerű a különböző értékrendek egymásmellettsége, s ebből fakadóan az egyes közösségek és egyének gyakori értékbizonytalansága.”¹³ E gondolatmenetek is jelzik, hogy a toleranciát, a nyitottságot valódi elvként, etikai követelményként megjelenítő társadalmi ideál érvényre juttatása, illetve ezen eszménykép jelentőségének hangsúlyozása a modern és a posztmodern életvilág jelenségeit és törvényszerűségeit elemző filozófus számára fontos kihívást jelent.

A szubjektum számára feltáruló valóság értelmének és megítélésének relativitása a zárt és rögzített értelem-egész problematikus voltáról tanúskodik. Vizsgálódásom egyik legfontosabb módszertani elve, hogy a megismerő és értékelő szubjektum számára a megismerés tárgyain keresztül feltáruló valóság értelem-vonatkozását összekapcsolja az érték-meghatározottsággal. Ebből következik, hogy a megismerés és a megértés aktusaihoz értéktartalmak kapcsolódnak: egy értelemmel felruházott entitást és ezek összefüggését szükségszerűen értékhorozóként kell elgondolni. E ponton épül be írásom tematikájába az értékprobléma konkrét társadalmi, illetve társadalomfilozófiai aspektusa, amely felvet egy nagyon fontos kérdést: kijelölhető-e az etikai normák és szabályok olyan rendszere, amelyet az adott társadalmi szerkezet minden egyes tagja abszolútként és megváltoztathatatlanul ismer el? Általánosságban a probléma gyökere abban a viszonyban rejlik, amely az értékek szférájának idealitás-jellege és a mindennapi valóság működése között áll fenn.

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

¹<http://plato.stanford.edu/entries/value-theory> (letöltés: 2015. december 21.)

² Umberto Eco, *Nyitott mű*, Európa, Budapest, 2006, 313.

³ *Értékválság – értékváltság*, szerk. KARIKÓ Sándor, Áron Kiadó, Budapest, 2004, 174.

⁴ Eco, *i. m.*, 313.

⁵ „A társadalom egy szabályozott, állami irányítás alatt lévő monopolizmussal jellemezhető kapitalizmusból áttér egy szabályozatlan (»disorganised«) struktúrába, amelyben nagyobb a verseny, kevésbé szabályozott a rendszer, és jellemző rá a posztmodernizmus egyik vonása, a kulturális fragmentáció.” <http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2011/ujkormanyzas/BugovicsZ.pdf> (letöltés 2015. december 29.)

⁶ Eco, *i. m.*, 258.

⁷ Gustave LE BON, *A tömegek lélektana*, Belső Egészség Kiadó, 2002, 9.

⁸ *Városszociológia*, szerk. SZELÉNYI Iván, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest, 1973, 252.

⁹ E probléma széles hatókörét mutatja, hogy a 20. század első felében alkotó jelentős – és jelen tanulmányban közvetlenül nem tárgyalt – európai gondolkodók csaknem kivétel nélkül vizsgálódás tárgyává tették. Lásd többek között Heidegger „Akárki” (*Das-Man*)-elemzését, Freudnak a modern kultúra irracionálisáról és a személyes élet értékeit zsákutcába vezető vagy elpusztító hatalmáról szóló fejtegetéseit vagy az abszurd camus-i fogalmát.

¹⁰ Georg SIMMEL, *A pénz filozófiája*, Osiris, Budapest, 2004, 19.

¹¹ *Értékválság... i. m.*, 58.

¹² *Erkölc és változás*, szerk. CZIRJÁK József, JÁVORSZKI András, SZABÓNÉ GONDOS Piroska, Kaposvár, 1994, 151.: „Az egyén [...] egyértelműségekre vágyik, biztos fogódzókra. S ez a vágy a mai világban teljesen illuzórikus.”

¹³ *Uo.*, 11.